

Bachtin a Epštein – dialóg diskurzov

Z totality do virtuality, z hypertextuality do hyperreality

Angelika Banovik-Markovska

Presne pred deviatimi rokmi som napísala esej, ktorej som dala názov „Od Gutenberga do Intelnetu“.1 Táto esej sleduje históriu písma videnú prostredníctvom semiotických okuliarov Umberta Eca, ba cez Bachtinovu víziu o dvojhlasnosti reči vedie do Epšteinovho transkultúrneho spôsobu myslenia, v ktorom sú inkorporované teoretické a filozofické postuláty postštrukturalistickej myšlienky z 20. storočia. Ale vtedy, v roku 2001, na samotnom začiatku tohto storočia, moja predstava o transkulturalite ako *novom druhu slobody* fungovala nezávisle od politických konštelácií, ktoré definovali globálne zmeny v tomto svete. Orientovala som sa len na písmená a hlásky, zmysly a významy, ktoré produkuje istá hypertextová poetika, zanedbávajúc fakt, že vízie pretrvávajú aj v premlčaných pravdách (osobitne v totalitných spoločnostiach), vytvárajúc tak aperceptívnu pôdu ľudskej reči. A tá bola odjakživa prítomná v textoch, ktoré som čítala: u Bachtina², Foucaulta, Derridu, Epšteina. Preto som sa rozhodla hľadať významy tých premlčaných alebo odložených právd nie v *artikulácii* (konštrukcii) ideí, ale v ich *dekonštrukcii*, ktorá začína u autorov, a v *rekonštrukcii*, ktorá pokračuje u čitateľov pripravených diseminovať ich významy. Tak som aj urobila, osobitne vtedy, ako som v jednej z esejí Michaila Epšteina našla zaujímavú konštatáciu. Tá poukazovala na to, že medzi skratkami /abreviatúrami/ WWW a CCC(P) existuje analógia, ktorá sugeruje, že história vytvárania World Wide Web-u je zapísaná do histórie rozpadu bývalého Sovietskeho zväzu, a to ako svojrázna chronologická kontinuita, ktorá potvrdzuje tézu o splývaní jedného *konca* a jedného *rozmachu*: koniec silného totalitného systému a začiatok nového – virtuálneho.³ O čo presne ide?

Po páde Berlínskeho múru v roku 1989 náš svet mohol v priamom prenose vidieť, in vivo, zrušenie diktátorského rumunského režimu a zahubenie Nicolae Ceaușescueho. Stávalo sa zreteľným, že tieto veľké udalosti ohlásili koniec Studenej vojny. V tom roku 1989, keď sa východná Európa symbolicky lúčila s dominantným socialistickým systémom, druhá Európa – after the fall of the wall – podpisovala v organizácii CERN⁴ Protokol o voľnom transfere informácií medzi servermi a klientmi personálnych počítačov, známejší ako HTTP (Hyper Text Transfer Protocol), oznamujúc tak začiatok jednej ďalšej éry, jedného nového svetového poriadku a *nového totalitného vedomia*, ktorého ďalekosiahle implikácie by dnes nemohol vytušiť ani George Orwell. A keď sa v januári 1992 bývalý CCCP dožil vlastnej transformácie do posttotalitného uvoľneného „zväzu“ nezávislých štátov (СНГ – Союз независимых государств), Západ pustil do obehu

prvý textový web browser ohlasujúci zrodenie WWW – World Wide Web-u, akoby to bol „zamatový motýľ“ („бархатная бабочка“), ktorý vyletel z tela húsenice, mnohočlenného a neopakovateľného СССР“, vraví Epštejn.⁵

V tomto v mnohých veciach historickom roku, keď sa ideologická ilúzia o šťastnej perspektíve socialistických spoločností dvíhala ako hmla, keď stereotypy socialistického človeka a frázy o neobmedzenej slobode umelcov vyzerali ako trochu zabudnuté kapitoly jednej dávno ukončenej povesti, na mieste globálnej – internacionálnej republiky pracovníkov, sa rysovala nová – republika duševných (intelektuálnych) pracovníkov, ohlasujúc tak narodenie istého ideokratického štátu, ktorého intelektuálny potenciál vyvstal sám zo seba do virtuálneho priestranstva elektronického net-u.⁶ Ako potom človek môže neuveriť v to, že existuje osudová spojitosť medzi týmito prekvapivými koincidienciami?

Musím sa priznať, že zhoda (v rokoch a mesiacoch) medzi týmito dvomi celkom rozličnými formami *totálneho vedomia* – na jednej strane niekdajší komunistický režim a jeho dominantný a represívny logos (ako symbol politickej hypokrizie totalitných spoločností, ktoré namiesto toho, aby garantovali, dúšia slobodu individuálnej jednotky kontrolujúcej plynutie informácií), a na druhej strane polyvalentná moc všeobsahujúcej svetovej počítačovej siete (ktorej nedogmatizovaný logos ponúka nespočetné alternatívy pre isté rozpútané a slobodné vedomie) – sa rozvíjala v mojej hlave ako rozšírená metafora o cyklickom pohybe času, ktorá mi jemne vsugerovala to, čo Michail Epštejn dokonale opísal iba v niekoľkých vetách prenášajúc nasledujúci odkaz – že totalitná civilizácia, tá, ktorá bola založená na veľkých a dôležitých knihách svojho času, sa usilovala (niekedy aj s obeťami⁷) *zmeniť svet prispôbujúc ho k abstrakciám a symbolom...* Na rozdiel od nej, virtuálna civilizácia, ktorá sa vytvára sama v sebe v rámci internacionálnej počítačovej siete, si nežiada ľudské obeť. Ona nepodporuje násilie, pretože jej cieľom nie je rozdeliť, ale zjednotiť svet, otvoriť vlastné dvere k znalosti ťahajúce ho do hĺbky podvedomia. Ak niekedy jestvovali tie veľké a dôležité idey, ktoré hýbali a uchvacovali svet bolesťou a vierou, zúfalstvom a prekliatím, dnes z nich málo čo zostalo... Dnes jedno iné obrovské „vládne“ s nami a jeho miliónové oči pramenia z počítačovej obrazovky ako úplne iný život.⁸

Je nesporné, že tento *poeticko-politický* a *historický* kontext, ktorý vyplýval z Epštejnových esejí, poskytol novú víziu mojej percepcii. Osobitne to bolo poznanie, že vo vedomí ruských ľudí ešte v sedemdesiatych rokoch minulého storočia dospievala idea o odlišnom politickom myslení (disidentstvo), potichu podkopávajúc základy totalitarizmu. Ako nezávislé a rozhádzané ostrovčeky z jedného podvodného Archipelagu – ktorého priame vznesenie bolo vopred odsúdené na zánik (o čom svedčí aj román Alexandra Solženicyna⁹) – tieto idey budovali základy jednej novej alternatívnej disciplíny, ktorou z *histórie mlčania v ruskej kultúre*, z jej „neprijatých alebo odmietnutých, prekľatých alebo pomätených ideí“¹⁰, mohol Michail Epštejn začať budovať ako jeden nový Archipelag, jeden celkom inakší GULAG. Ten sa ako neurčitý geografický objekt na intelektuálnej mape sveta nebude zaujímať o ľudské osudy, ale o ľudské myšlienky, o alternatívne rukopisy, ktoré si žiadajú odlišný prístup, istú *pozitívnu dekonštrukciu*.

Epštejnov projekt, predstavený ako banka z idey, *Kníha kníh* vyvolal u mňa veľkú zvedavosť. Vo svojom acentrickom a nehierarchizovanom metapriestore nielenže implementuje nomádsku logiku myslenia, ale tiež intelektualizuje technické možnosti internetu poznávajúc skutočnú realitu, aj keď to poznávanie skutočnej reality nikdy nemôže byť vyčerpané do konca. V istom obrovskom množstve, skutočná realita pokračuje v existencii ako nevyslovené budúce slovo, ako „cudzia pravda“, s ktorou vždy znova môžeme začať dialóg, potvrdzujúc tak tézu o tom, že v každom z nás sa v podstate konfrontujú hlasy, kvôli ktorým začíname uvažovať pomocou cudzích stanovísk, začíname súdiť pomocou cudzích vedomí, rozvíjajúc tak svoju myšlienku ako *konfrontovanie*. Ale výroky nie sú autonómne a uzavreté celosti. Oni sú otvorené prvky koexistencie, „veci“, ktoré sa snažíme privlastniť, znova ich vytvoriť a zdvojnásobiť, egzégézami a komentármi, „vnútornou proliferáciou zmyslu“, píše Foucault.¹¹ Toto zdvojnásobenie, toto *konfrontovanie* ma presvedčilo v podstate o tom, že Epštejnov projekt je nasmerovaný kistej transfinitnej forme diskurzu, kistej špecifickej *sieti* z efemérnych *textových* blokov, ktorých rámec predstavuje dnes len počítačová obrazovka. Ako zložitá žánrová tvár – ktorá nepozná reálne subjekty, ale koexistenčné

rozumy zjednotené v rozličných disciplínach, Epšteinoва *Kniha kníh* vyzerá ako večný dialóg s kultúrou, zatiaľ čo jej orientácia k potenciálnym spolubesedníkom odhaľuje potrebu od nových horizontov, nie nadosobne, ale medziosobnostné horizonty, ktoré pripúšťajú odlišné stanoviská, pretože otázka o dialógu predstavuje otázku o pochopení reči druhého.

A tu niekde, akoby príspevok navyše k tejto konštatácii, nadväzuje aj stanovisko Terryho Eagletona. V eseji s názvom „Priatelja Wittgensteina“ spomína meno Nikolaja Bachtina. Príslušník Bielej gardy, ktorý emigroval do Anglicka, o rok starší brat Michaila, prednášal na Univerzite v Birminghame a v roku 1945 založil aj katedru lingvistiky. Napriek tomu, že neexistujú konkrétne dôkazy o tom, že bratia zostali v kontakte po roku 1918, Nikolaj Bachtin¹² mal fotokópiu z Michailovej knihy o Dostojevskom. V detstve si boli bratia veľmi blízki a počas štúdií na Petrohradskej univerzite boli vzdelávaní pod vplyvom rovnakého intelektuálneho a literárneho kontextu. A práve preto, že v centre záujmov oboch bola filozofia jazyka, nemala by nás prekvapovať skutočnosť, že Nikolaj silno podporoval „aristotelovský zmysel o individuálnom oproti platónovskej tyranii všeobecného“¹³, zatiaľ čo Michail Bachtin zastupoval tézu, podľa ktorej sa princíp reality stáva totožným s princípom druhosti, s *poznávaním samotnej exotópie*. Preto, keď vypracoval svoj dialogizmus (ktorý sa z metafyzickej obrátil do metafyzickej štruktúry), Bachtin trval na skutočnosti, že vďaka tomu, čo on nazval „внеаходимость“ (*exotópia* je prekladom Tzvetana Todorova), ľudia môžu spozorovať svoju skutočnú prírodu len kvôli faktu, že oni sú druhí, ale nie sú Jediní. Jeden ľudský zmysel môže len v dotyku s inými, alternatívnymi zmyslami prekonať vlastnú obmedzenosť. Takéto *sebaaprekonávanie* vytvára *intelektuálne spoločenstvá*, ktoré *prehodnocujú* a nastavujú to, čo je *už napísané*. Jedinou realitou je pre nich jazyková realita, ale – keď dva priestorovo a časovo vzdialené texty signalizujú, že existuje zhoda tém, zorných uhlov a ideí, tak potom sa otvára aj otázka o *tretom*, o tom tzv. *nadadresátovi*, ktorý neúčinkuje priamo v dialógu, ale rozumie mu. Tak my, ktorí rozumieme (interpretujeme), aj sami sa stávame účastníkmi v tomto dialógu – pochopiteľne, nie v doslovnom zmysle slova – ale v jednom špecifickjšom – metafyzickom.

Pre mňa bol toto ten okamih, ktorý inicioval zrod tejto eseje, ale teraz by som chcela vektor Bachtin – Epštein rozšíriť a doplniť aj o reláciu Derrida – Foucault, keďže som našla veľa podobností, ktoré vedú k úzkemu dotyku ich teórií. Pýtate sa ako? No, takto.

Epštein vrel, že sa jeho projekt *Kniha kníh* zakladá na istej pozitívnej dekonštrukcii, ktorá sa líši od tej derridovskej, ale ja medzi nimi nevidím podstatný rozdiel. Vysvetlím prečo. Spomínate si, že vychádzajúc zo *stopy*, Derrida pod názvom *gramatológia* navrhol teóriu textovej výroby, no nevychádzal z Hlasu, ale z Písma, usilujúc sa ho zachrániť z dominácie Logosu, meniac pritom jeho status z *transkripcie na inskripciu rozdielov*, do istého – nezhybajúceho *Druhého*.¹⁴ Akurát to „nezhybajúce Druhé“ predstavuje *miesto dotyku* medzi dvomi najviac provokatívnymi koncepciami 20. storočia: grafocentrický dekonštruktivizmus Jacquesa Derrida a Bachtinová teória o „dvojhlasnoti reči“, pretože samotný pojem *différance* je ideálnym príkladom o *reči, ktorá sa vymyká*. Tak sa dekonštrukcia v novšej dobe stala nom de guerre tohto fenoménu, ktorý Bachtin „nie tak nahlas nazval dvojhlasnosť, nepriamy hovor, polyfónia a *rôznorečie*“, píše Michael Holquist.¹⁵ Vlastne texty, knihy, idey nikdy nie sú novým začiatkom, ale nové *odstupovanie* z toho už povedaného alebo napísaného. Toto „už-niečo“ predstavuje „diskurz bez tela, hlas tichý ako vzdychanie, *písmo*, ktoré aj ono samotné je odtlačok vlastnej stopy“.¹⁶

Tak, už sa teda môžeme zamyslieť nad tým, či tieto slová neanticipujú teóriu *stôp*, realitu, pre ktorú sa zastavali veľkí vzdelanci našej epochy – *realita absencie*, o ktorej hovorili aj Michail Bachtin aj Jacques Derrida? Nie je to vlastne aj tá Epšteinoва vízia o prehodnotení a doplnení tzv. *histórie mlčania v ruskej kultúre*, o ktorej rozpráva aj on sám vo vlastných esejách, keď píše: „Stanovil som si za cieľ zhrnúť do tej knihy všetky metamorfózy mysle, všetky nuansy filozofických učení, ktoré boli zašpinené logikou (alebo absurditou) nášho života v Rusku, v období odumierania komunistckej epochy, na križovatke rozličných duchovných tradícií... Chcel som zozbierať všetky zahodené varianty a alternatívy, nad ktorými sa lámali myšlienky tej epochy hľadajúc východisko z kazematu, v ktorom sa samotná Mysel vo svojich najinšpiratívnejších idealistických a

ideokratických vzorcach postavila nad bytosťou, nad životom každého z nás.“¹⁷ Ak je to tak, ja však verím, že je, môžem slobodne skonštatovať, že naša civilizácia predstavuje jeden obrovský, otvorený a nedokončený systém z korelatívnych znakov, ktoré poukazujú jeden na druhý, vytvárajúc tak *hyperrealitu*. V nej, ako v poslednej fáze demokratizácie istej spoločnosti, slobodný príliv informácií označil koniec inštitucionálnej moci. A my všetci, ktorí sme mali privilégium a šťastie sa dožiť prechodu z 20. do 21. storočia, môžeme dosvedčiť to, že ako používatelia internetových služieb sme v podstate *nový druh občanov*, nadnacionálni a slobodní, ktorí vymenujú parlamentárnu demokraciu s *hyperobčianskou demokraciou* začínajú rozmýšľať inak.

Ďalšie zaujímavé poznanie smeruje v prospech tejto konštatácie a jemne sa dotýka senzibility Michaila Epšteina. Vlastne, znalci *Talmudu*, tí, ktorí sa zaoberali týmto starobylým židovským textom, poukazovali na spôsob, akým bol vytlačený. V strede bol umiestnený biblický text, zatiaľ čo okolo neho boli rozmiestnené interpretácie a komentáre vzdelancov z minulosti. Pre jedného postmoderného učenca sú tieto interpretácie v podstate *lexie*, ktoré obsahujú návody o pôvodnom texte, ale aj jeho doplnky, ktorými sa ruší mýtus o monolitnom a jednodimenzionálnom spôsobe myslenia, charakteristický pre krajiny bývalého východného bloku. Ako otvorený a nedokončený systém, zbierka lexíí, sa dá pochopiť aj ako potvrdenie o zmyselnosti *hypertextuality* tiež ako podpora toho viac dimenzionovaného, difúzneho, nelineárneho a symbolického rozsúdenia, ktoré nás všetkých nepozorovateľne transformuje na „schizofrenické“ organizmy, dostatočne bláznivé na to, aby sme skrížili vlastné pohľady a aby sme diskvalifikovali mimetický koncept myslenia, avšak aj dostatočne múdri na to, aby sme pochopili, že naša civilizácia predstavuje istý dezorganizovaný priestor, ktorý sleduje líniu zo všeobecného k osobitnému, z Druhosti k Sebstvu ako hraničný fenomén medzi vonkajškom a vnútrom, ako niečo *transgredientné* (relatívne), nie *transgresívne* (absolútne). Avšak vzhľadom na to, že status tejto transgredientie je exteritoriálny (*внеаходимий*), zase sme sa dostali na začiatok toho, odkiaľ sme sa pustili do tejto avantúry, do symbolickej cesty diskurzov, ktoré patria do istej veľmi dôležitej „nemoty“ – tá, ktorá nevstupuje do štruktúry istého systému, ale je v stálom odkladaní, aby sa nikdy nezastavila.

Tak, od Bachtina po Epšteina, cez Foucaulta a Derridu sme prešli cestu ruskej dekonštrukcie. Opúšťajúc štruktúru monologicky kódovaných diskurzov, ona je dnes nasmerovaná k istej netradičnej, nekonvenčnej a *otvorenej* forme dialógu, ktorá pestuje *intertextové* a *intermediálne* vzťahy, do ktorej sa prepletajú kódy a citácie z rôznych prameňov. Pochopiteľne, oni budú žiť svoju prítomnosť, ale neprestanú pamätať na svoju minulosť, na tú minulosť, ktorá iniciovala ideu o *internacionálnom bratstve* – avšak tentokrát ako symbolický prechod z totalitného k virtuálnemu mysleniu, pre ktoré trojito „dvojíte v“ obsiahnuté v skratke pojmu World Wide Web, bude pre ruského spisovateľa Venedikta Jerofejeva znamenať trojnásobenie písmenka „ю“, ktoré sa v ruskom jazyku nachádza v pojmoch o láske, mladosti a bozkoch, v tých, ktoré v hypertextovom, virtuálnom a inteligentnom projekte Michaila Epšteina znamenajú „*od prvého prečítaného do posledného napísaného slova*“.¹⁸

Přeložil Zvonko Taneski.

Poznámky:

1 Anglická verzia tejto eseje „From Gutenberg to Intelnet – the cyber theories of Mikhail Epstein and Umberto Eco“ sa potom rýchlo ocitla na web-site Michaila Epšteina : <<http://www.emory.edu/INTELNET/l.author.html>> a neskôr si macedónsky originál textu (ktorý vyšiel ako: Ангелина Бановиќ-Марковска, „Од Гутенберг до Интелнет: кибер-теориите на Михаил Епштејн и Умберто Еко“, in: *Блесок*, 2002, бр.24, јануари-февруари, доступан з: <<http://www.blesok.com.mk/tekst.asp?lang=mac&tekst=375>>) našiel svoje miesto v mojej knihe *Skupinový portrét – kulturologické a literárno-teoretické eseje* (Ангелина Бановиќ-Марковска, *Групен портрет – културолошки и литерарно-теориски есеи*, Скопје, Магор 2007).

2 Autorka uvádza tieto knihy Michaila Bachtina: *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd, NOLIT, 1967. *Formalni metod u nauci o književnosti*, Beograd, NOLIT 1976. *Marksizam i filozofija jezika*, Beograd, NOLIT 1980. – pozn. red.

3 Михаил Эпштейн, „Из тоталитарной эпохи - в виртуальную: К открытию Книги Книг“, 1998. Dostupná z: <<http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm>>.

4 Medzinárodná vedecká organizácia sídliaca v Ženeve.

5 Михаил Эпштейн, „Из тоталитарной эпохи - в виртуальную: К открытию Книги Книг“.

6 Tamtéž.

7 Koncentračné tábory boli vymyslené v roku 1918, v čase komunizmu, aby sa upevnila diktatúra proletariátu. Niektorí veria, že v rámci východného ľadového brehu bol komunizmus vinný za smrť 90 miliónov ľudí, avšak ako novšia historická skutočnosť tieto správy ešte nie sú predmetom serióznych vedeckých výskumov.

8 Михаил Эпштейн, „Из тоталитарной эпохи - в виртуальную: К открытию Книги Книг“.

9 Kvôli oddanosti rozvoju ľudskej myšlienky a rozumu, humanizmu a morálnej pravde, bola tomuto veľkému ruskému spisovateľovi, disidentovi a nositeľovi Nobelovej ceny posmrtno udelená aj cena Ochridskej akadémie humanizmu. Po osemročnej golgote v Stalinových táboroch a po silnom odpore voči totalitarizmu v Sovietskom zväze Alexander Isajevič Solženicyn tvorivo pretočil svoj intelekt, patriotizmus a revoltu vo svojom známom románe „Archipelag Gulag“, podporujúc tak fundamentálne hodnoty modernej spoločnosti.

10 Михаил Эпштейн, „Из тоталитарной эпохи - в виртуальную: К открытию Книги Книг“.

11 Мишел Фуко, *Археологија знања*, Београд, Плато 1998, s. 130.

12 Existujú dôkazy o tom, že tento niekdajší ruský aristokrat (židovského pôvodu) sa stal oddaným komunistom, o čom svedčia aj jeho memoáre *Ruská revolúcia v očiach jedného príslušníka Bielej gardy*, hoci jeho bratovi Michailovi, ktorý zostal v СССР celých tridsaťdva rokov (od roku 1930 do roku 1963), bolo znemožnené vydávať svoje knihy a jeho meno bolo takmer zabudnuté v kruhoch ruskej marxistickej filozofickej lingvistiky.

13 Terry Eagleton, „Wittgensteinovi prijateľji“, in: Vladimir Biti (ed.), *Bahtin i drugi*, Zagreb, Naklada MD 1992, s. 92.

14 Porov.. Jacques Derrida, *O gramatologii*, Sarajevo, Veselin Masleša 1976.

15 Michael Holquist, „Razabrani muk“, in: Vladimir Biti (ed.), *Bahtin i drugi*, Zagreb, Naklada MD 1992, s. 109–111. Porov. tiež Michael Holquist, *Dialogism: Bakhtin and his World*, London/New York, Routledge 1990.

16 Мишел Фуко, *Археологија знања*, s. 29.

17 Михаил Эпштейн, „Из тоталитарной эпохи - в виртуальную: К открытию Книги Книг“.

18 Михаил Епштейн, „О виртуелној књижевности“, in: Михаил Епштейн, *Постмодернизам*, Београд, Zepher Book World 1998.